

CARLOS LALIENA CORBERA
Universidad de Zaragoza

Saragossa, capital medieval del regne d'Aragó

Introducció

La capitalitat de Saragossa és una premissa que els historiadors han donat per feta en relació amb les societats que han ocupat aquesta part de la península Ibèrica durant els dos mil·lennis que han transcorregut des de la seua fundació. La centralitat física de la ciutat a la vall de l'Ebre i entre els sistemes muntanyencs que el voregen pel nord i pel sud, així com també la seua privilegiada posició entre la Meseta i el Mediterrani, del Cantàbric i l'Orient, constitueixen arguments decisius per explicar el desenvolupament demogràfic, l'acumulació de riquesa, la preponderància social i les funcions econòmiques que ha gaudit o complert secularment aquesta urbs. No obstant això, aquesta evidència no ha anat acompanyada d'una atenció historiogràfica a l'altura de les exigències d'un passat tan significatiu, en particular si ens referim als períodes medieval i modern. Les raons que ho expliquen són múltiples i barregen circumstàncies de caire arxivístic amb d'altres vinculades a les trajectòries recents de la història acadèmica. Entre les primeres, la difícil accessibilitat dels arxius eclesiàstics i la lenta ordenació d'algun de públic, a més del traumàtic passat d'aquests dipòsits, han suposat que les fonts no sempre hagen estat disponibles per als investigadors i que Saragossa tinga certa fama de desolació documental. L'afirmació que els medievalistes han desatès els seus deures és certa sobretot per a la ciutat de la plena edat mitjana, el nostre desconeixement de la qual

és gairebé complet. És menys veritable per a l'etapa baixmedieval, sobre la qual hi ha estudis valuosos en el camp de la història social i fins i tot alguna síntesi útil¹.

Ara bé, l'auge de la història urbana —datable entre 1965 i 1985— coincideix amb el moment que les dificultats arxivístiques citades van ser més pronunciades. Per tant, l'endarreriment en el desenvolupament de la història d'aquesta capital respecte d'altres de l'àmbit europeu i mediterrani també és conseqüència de l'evolució de la historiografia, que al llarg dels últims trenta anys ha deixat extingir lentament el que abans era un àmbit esponerós de la història medieval².

Tot i això, no ens equivocarem gaire si pensem que la importància relativa de Saragossa va créixer a mesura que s'estructurava un organisme polític, el regne d'Aragó, l'existència del qual és indubtablement anterior, però que va experimentar una sensible mutació en el transcurs del segle XIII. En aquesta fase, el regne es va erigir com una entitat amb fonaments jurídics, polítics i fiscals propis dintre d'una Corona que, al mateix temps, evolucionava cap a una creixent cohesió. Aquesta sèrie de transformacions requeria centres simbòlics de poder i en aquest terreny, alhora de col·laboració i confrontació, la monarquia i el regne van avançar al llarg d'un conflictiu final de segle. El resultat de la crisi de la Unió (1283-1291) va ser, com tothom sap, la consolidació d'algunes institucions representatives i un diàleg cada vegada més directe i capil·lar entre l'Estat i els interlocutors socials. Les Corts van ser la més evident de les institucions que van cristal·litzar en aquesta etapa, però en va haver d'altres que van gaudir d'un impuls notable en virtut de la necessitat d'enriquir el potencial simbòlic del qual es dotaven les elits polítiques aragoneses i la mateixa corona. La intensificació dels elements que feien de Saragossa la capital del regne va ser un d'aquests aspectes, que es va produir a poc a poc i va ratificar un procés que s'havia iniciat durant la conquesta molt de temps enrere³. Saragossa es va erigir en seu de les principals institucions polítiques i judicials, entre les quals destacava el tribunal del justícia d'Aragó; a la ciutat es van celebrar les Corts durant més de setanta anys; des del 1318, el seu prelat, convertit en arquebisbe, va dirigir l'Església aragonesa; a la seua catedral es van focalitzar les cerimònies que consagraven els reis i, més informalment, ratificaven els grans oficials reials, els lloctinents i governadors; finalment, l'Aljafería constituïa alguna cosa més que un palau reial: la distància física que separava aquesta poderosa fortificació del nucli urbà proporcionava als reis una distància simbòlica que els alçava materialment per sobre de la massa urbana i, per extensió, del regne.

Durant els segles XIV i XV, l'hegemonia saragossana es va incrementar a

mesura que el regne s'integrava en els grans moviments mercantils europeus, que van afavorir l'expansió d'una ciutat cada vegada més rica i ambiciosa. Amb tota certesa, la resta de les ciutats aragoneses va reconèixer aquesta superioritat des de mitjan Tres-cents, una superioritat que es manifestava en senyals externs de respecte, d'acatament de les directrius del seu govern municipal i d'imitació de les seues pautes cerimonials o d'exhibició. Al llarg del segle següent, el replegament de la presència del rei de l'esfera pública en benefici de les institucions del regne va fer que la preeminència de la ciutat al seu entorn polític i social guanyés encara més terreny. La construcció de les cases de la Diputació del General a les dècades de 1440-1450 va ser la realització material més tangible d'aquesta tendència de fons, que es comprova igualment en la totalitat dels aspectes de l'administració estatal regida per les autoritats regnícoles. La mirada dels oficials de les diferents instàncies del govern local o comarcal ja s'adreçaven sempre cap a Saragossa i solament de manera subsidiària cap als afeblits dominis del poder reial. Al capdavant, la reconstrucció política ferrandina encara va accentuar més la capitalitat de la ciutat, en atorgar als seus arquebisbes una delegació del poder reial incomparable amb les de temps anteriors, a més de la creació del tribunal de la Inquisició. A l'inici de la modernitat, Saragossa era alguna cosa més que la capital d'Aragó: era cada vegada més la seua ànima.

La voluntat comparativa que presideix el conjunt de treballs en què aquest s'inscriu m'impesa a cenyir-me al qüestionari proposat per Antoni Furió, que, no cal dir-ho, és molt ampli per als límits raonables d'aquesta contribució. És necessari, doncs, decantar-se per alguns problemes i, en aquest sentit, he preferit desenvolupar els vinculats a la història econòmica i política de la ciutat, perquè tinc la creença que són més susceptibles d'una comparança ajustada i eficaç que no els d'indole social.

La població urbana

Estimar la població de Saragossa als segles XIV i XV presenta els mateixos problemes generals que els de qualsevol altra gran ciutat medieval, accentuats per la seua capitalitat, que l'erigiria en residència semipermanent dels membres de les elits nobiliària i eclesiàstica, la qual cosa es traduïa en un ampli desplegament de palaus luxosos i una extensa servitud. Com a factors més específics, cal assenyalar que els recomptes, sota la forma de fogatges o compartiments, emergeixen en les fonts de manera incidental i són imprecisos en les dades globals fins a la desesperació; així doncs, no sempre és fàcil

saber si els focs de jueus i mudèjars hi eren inclosos, com tampoc les cases d'infançons —exempts de la majoria dels tributs, però no de tots⁴. A més, la ciutat posseïa un poblament dispers que envoltava la ciutat com una aurèola i cert nombre de llogarets, les característiques dels quals van variar molt en el transcurs d'aquestes dues centúries⁵. En particular, l'extensió de l'horta saragossana propiciava l'existència de *torres* o *almunias*, un difús poblament semiurbà del qual és difícil assegurar si es trobava inclòs en aquesta mena de censos i que, en tot cas, facilitava el frau. Tenint en compte aquestes precaucions, es poden fer algunes consideracions plausibles.

La primera es refereix a la població cap al 1300. D'aquesta data —exactament, del 1302— conservem un monedatge dels llogarets de Saragossa que mostra un elevat nivell demogràfic⁶. Hi figuren trenta-dos nuclis, catorze dels quals depassaven els vint-i-cinc contribuents i cinc superaven les cent unitats fiscals. En total, són 1.381 morabatins que constitueixen la xifra més alta per a l'entorn rural de la ciutat del període analitzat. Si admetem com a hipòtesi que aquest conjunt de localitats i el niu d'*almunias* suposaven entre el 25 i el 30% de la població urbana (uns marges molt generosos), es pot calcular la dimensió d'aquesta entre els 4.600 i 5.500 focs de monedatge. Aquesta és l'única ocasió en què raonem sobre la base d'aquest tipus de registres fiscals; per tant, convé advertir que el coeficient de conversió en habitants ha de ser baix, ja que l'impost gravava patrimonis per sobre de 70 sous (la qual cosa no era massa), sense atendre a la possible coresidència familiar, i deixava fora infançons, clergues i minories religioses. En conseqüència, es pot argumentar que Saragossa comptava com a mínim amb uns 22.000 habitants uns trenta anys abans que el creixement demogràfic frenés bruscament a causa de les dificultats frumentàries i la mortalitat epidèmica, i, per tant, és probable que la població encara arribés a cotes una mica més elevades cap al 1330.

A partir del 1362 i fins al 1495 disposem d'una desena d'indicacions relatives a fogatges i còmputos de cases, amb una fiabilitat molt variable. La taula següent, que procedeix d'un estudi de Susana Lozano, on l'autora descriu succintament aquestes fonts, resumeix el que ens indiquen aquests materials documentals⁷.

Any	Unitats fiscals de la capital	Unitats fiscals incloent-hi els llogarets
1365	2.193 cases cristianes	3.045
1367	2.800	—
1369	2.480	3.431
1375	2.552	3.543

1404	2.864	3.978
1439	—	3.228
1442	3.176 focs cristians	—
1472	4.017	4.362
1489	4.017	—
1495	3.969	4.657 aproximadament

Com es pot observar, hi ha moments que els padrons es reutilitzen (1472 i 1488-1489) i en uns altres la rebaixa és lineal (Corts de Valderrobres del 1429), de 750 cases, un nombre rodó. En conjunt, sura sempre la imprecisió derivada d'ignorar com es computen els llogarets que, com he dit, semblen correspondre a un terç dels habitants de la ciutat, però no és estrany que, en aquest quadre, els valors que les fonts els assignen siguin poc dignes de crèdit⁸.

La perspectiva dels dirigents municipals de la dècada del 1360 era que la ciutat posseïa 2.500 focs de contribuents, que constitueixen el que es pot qualificar un mínim estadístic, ja que és una imatge que no incloïa probablement ni infançons (llegiu nobles) ni eclesiàstics, encara que aquests grups socials van cotitzar la seua quota fiscal en algun dels compartiments d'imposició directa. Els importants moviments de població que es van produir durant la Guerra dels Dos Peres (1356-1375) van influir també que aquesta referència s'ajuste a una mena de població «estable» de la ciutat, més que no a una població «real». I, òbviament, és difícil comparar-la amb la de seixanta anys abans, ja que no es tracta de procediments fiscals similars. No obstant això, és clar que s'iniciava en aquest moment una etapa de sequera demogràfica destinada a perllongar-se durant dues generacions; per tant, és probable que aquest conjunt de focs sumés poc més de 12.000 persones (amb un coeficient alt).

L'evolució durant el segle XV parteix d'una avaluació de les llars saragossanes admesa pels seus representants a les Corts de Maella del 1404 que se situava en la frontera dels 3.000 —amb un miler més de focs dels llogarets, la qual cosa sembla versemblant⁹. Aquest nivell es va mantenir durant la primera meitat del segle, ja que el càlcul fet pels jurats i el consell en 1442 assenyala l'existència de 3.176 focs amb prou capacitat fiscal per a ser integrats en alguna de les vint *mans* en què es distribuïa la població urbana¹⁰. El cicle expansiu «modern» es va iniciar probablement en aquesta dècada; així doncs, les dades del cens de 1495 mostren que la ciutat fregava els 4.000 focs, encara que ja abans les autoritats municipals havien fet declaracions oficials en aquest sentit¹¹. Aquest recompte de naturalesa fiscal se situa al centre d'una fase de creixement, i és molt probable que infravalore la realitat, la qual cosa fa pensar que els 20.000 habitants que habitualment s'atribueixen a Saragossa en aquests anys són, de

nou, el nivell mínim de la demografia urbana¹².

Com en qualsevol moment de la història, Saragossa era, de bon tros, la ciutat més important d'Aragó, però també de la vall de l'Ebre: la seua posició, equidistant del punt on el riu abandona l'àrea cantàbrica i de la seua desembocadura, la situava al centre neuràlgic de les vies de comunicació del nord-est peninsular. Aquesta circumstància requereix que calga tenir en compte localitats alienes a l'espai polític aragonès per a captar la posició real d'aquesta capital en el conjunt de l'interior mediterrani al nord dels sistemes ibèrics, un plantejament que encara espera una anàlisi detallada¹³. A grans trets, es pot admetre que Saragossa duplicava sobradament la població de Lleida i Tortosa i multiplicava entre quatre i cinc vegades les d'altres ciutats aragoneses i navarreses de la vall amb certa capacitat d'articulació comarcal: Tudela, Calataiud, Osca, Alcanyís, Tarassona i Daroca. I també d'una manera molt aproximada, és possible calcular que la capital reunia prop d'una desena part de la població aragonesa¹⁴.

En justa correspondència amb les seues dimensions, l'espai regional de Saragossa era gran, però no desmesurat. A partir dels cognoms toponímics que denota la immigració de la qual es beneficiava la ciutat es pot traçar amb certa precisió la seua zona d'influència; per a fer-ho, utilitzaré una llista de 493 noms de persones que, el 1442, van ser cominades a jurar unes ordenances de la ciutat¹⁵. Descartant els cognoms genèrics, com ara Navarro, i els massa vagues, com ara Villanueva, trobem un total de 115 topònims entre les designacions onomàstiques que dibuixen un mapa fàcil d'interpretar. Les Cinc Viles aragoneses, la ribera de l'Ebre i el Camp de Caranyena, que són les terres d'aprovisionament de gra de la ciutat; els Monegres i el Baix Cinca, travessats per la ruta que unia Saragossa amb Lleida i Barcelona; la vall del riu Gállego, que és la via de comunicació amb les valls pirinenques; les valls de Canfranc i Tena, les terres altes amb les quals els ramaders saragossans tenien acords per a la transhumància de bestiar; i, finalment, la falda del Moncayo, que comunica a través dels rius Jiloca, Jalón, Queiles i Huecha amb l'Ebre i la capital. Saragossa atreia també molts navarresos de la part oriental del regne, tant de la muntanya com de la batllia de Tudela, i castellans, en particular gent de la frontera soriana. Això no és, doncs, gens sorprenent: un moviment migratori de radi relativament pròxim, reclamat per un mercat de treball bastant dinàmic¹⁶, que cobreix un arc de cent vuitanta graus cap al nord i nord-oest de la seua localització geogràfica. És interessant constatar que, a la mateixa distància, el Baix Aragó, el Camp de Daroca i l'altiplà de Terol —per no esmentar el Maestrat de Terol i la serra d'Albarrasí, molt més allunyats— escapaven a la polaritat de Saragossa per inclinar-se cap a València i Tortosa.

No obstant això, Saragossa distava de ser només una ciutat provincialiana. Bé que en menor grau que Barcelona i València, posseïa, així com aquestes ciutats, una immigració qualificada de mercaders i artesans procedents d'àrees molt diferents de les esmentades. Encara que els estudis realitzats tendeixen a ressaltar carreres individuals més que no l'existència de grups compactes d'immigrants, d'aquests es dedueix la presència d'un nombre estimable d'italians —que sembla augmentar en la segona meitat del segle XV—, alemanys —entre els quals hi ha comerciants però també artesans d'elevada especialització, com ara els impressors— i bearnesos¹⁷. Sens dubte, però, el col·lectiu més important va estar format per homes de negocis catalans, que durant l'últim terç de Tres-cents i part del segle següent es van convertir en els grans financers del regne¹⁸, una posició privilegiada que hagueren de compartir aviat amb els conversos, que es van afermar entre l'elit política i econòmica saragossana des de la dècada de 1410¹⁹.

Centre manufacturer

A la fi del segle XIII, la documentació disponible per a Saragossa té un doble caràcter, eclesiàstic i reial; és per això que, en general, informa molt pobrament sobre les realitats econòmiques de la ciutat. Òbviament, és improbable que un nucli urbà de les característiques de Saragossa manqués d'una activitat industrial consolidada, especialment en l'àmbit de la draperia, però encara ens manca investigació de base. L'única imatge global d'aquest fenomen a la fi del segle XIII procedeix d'un acord singular pel qual els representants dels oficis es van comprometre a mantenir la pau urbana, ajudar els magistrats a defensar la justícia, protegir els ingressos de la ciutat i les rendes reials, a més de renunciar a vincular-se a bàndols armats²⁰. Ací ens interessa menys el context d'aquest pacte —la Unió aragonesa— que no la llista dels oficis que presenten procuradors i que reflecteix el substrat productiu saragossà: carnissers, drapers, pellissers, corretgers, freners, ganiveters, beiners i teixidors. Algunes absències són fàcilment explicables —els drapers probablement incloïen els païrares—, d'altres depenen de l'escàs poder que tradicionalment tenien alguns oficis —fusters, ferrers, sastres—, mentre que és més complicat esbrinar per què els sabaters quedaven al marge d'aquest compromís de pacificació dels enfrontaments interns. En tot cas, el 1291 l'estructura productiva urbana era bastant clàssica i la força d'aquestes protocorporacions, considerable.

Durant l'última dècada del Tres-cents augmenten les referències a un canvi significatiu en la dinàmica industrial de la capital aragonesa. Potser és una

impressió equívoca, derivada de la massiva presència dels protocols notariais entre els materials documentals als quals tenim accés, però crec que es pot atendre a algunes declaracions que figuren en ordenances dels oficis regulades en aquests anys i els primers del segle XV. Els ganiveters, per exemple, adduïen en 1413 que de manera desordenada «el officio de la cuytilleria yes crecido e augmentado de menestresales de poco tiempo aqua», ja que molts dels nous mestres no volien inscriure's en la confraria i alguns tenien massa aprenents —cosa que accentuava la desigualtat entre els tallers i afavoria una competència «deslleial». Molts mercaders, d'altra banda, acaparaven obra i la feien acabar subreptíciament, al marge de les prescripcions de l'ofici i sense la qualitat deguda. Finalment, en l'ordre del dia hi havia la qüestió de la incorporació de jueus i mudèjars a aquesta branca de la manufactura²¹. Aquests problemes, que són comuns a altres oficis, suggereixen que la generalitzada institucionalització mitjançant confraries piadoses i la implantació de normatives estrictes en els processos de treball i la qualitat de la producció, que s'inicien en aquest període i es perllonguen durant tota la centúria, responen a una fase d'expansió enèrgica que depassa un llindar important cap al 1390-1410²².

Els indicadors quantitius són escassos, almenys de moment; potser el buidatge de protocols notariais permetrà determinar les dimensions d'algunes infraestructures i la seua capacitat productiva, però encara ens manca aquest treball. Un exemple concret: a partir de les dades recollides per Carmen Gómez Urdáñez, es constata l'existència de divuit teulars dedicats a fabricar «rejolas» o maons i teules entre 1500 i 1540, capaces d'oferir a la construcció saragossana comandes entre 6.000 i 15.000 peces cadascun d'ells en terminis de quinze dies a un mes²³. És probable que alguns funcionessen ja el segle XV però, en tot cas, el seu nombre no havia de ser gaire inferior ni gaires diferents les seues característiques tècniques. En aquest sentit, les instal·lacions per a ús col·lectiu podien arribar a tenir unes dimensions importants: el 1503, els sabaters i tapiners van fer aixecar a costa seua una adoberia que els va costar 30.000 sous, «lo qual para gente y officios tan necessitados es grandissimo gasto», però que podia contribuir, segons creien, a millorar clarament el rendiment del seu treball²⁴. De vegades es pot avaluar la quantitat de tallers existent, com passa el 1490, quan trenta-vuit sastres i calceters són citats nominalment en la reforma d'unes ordenances de l'ofici; o el 1415, any en què els catorze argenters saragossans van intentar reorganitzar l'ofici per a evitar la proliferació d'obradors aliens a la disciplina de la corporació i l'augment de la producció aliena als estàndards de qualitat de València i Barcelona, que servien de contrast²⁵.

No obstant això, el millor indicador del creixement del sector manufacturer saragossà, com el de tantes ciutats d'aquesta època, és la proliferació i la diversificació dels oficis a la capital, una resposta evident a una demanda expansiva i un consum cada vegada més sofisticat. Millor que fer una llista dels oficis que emergeixen d'unes fonts insuficientment escrutades és recollir dades sobre el món del llibre, una manufactura tradicional (els manuscrits) i alhora innovadora (els impresos), que experimenta un creixement extraordinari a la segona meitat del segle XV. Segons Miguel Ángel Pallarés, des del 1476 treballaven a Saragossa els tipògrafs Enrique Botel, Pablo Hurus i Juan Planck en dos tallers que aviat van quedar reduïts a un, d'Hurus²⁶. Hi figuren com a impressors o llibreters sis col·laboradors, als quals cal afegir els acords esporàdics amb altres cinc personatges, que destaquen en les premses d'altres ciutats europees i castellanes, però que durant períodes breus actuen a Saragossa. Es documenten igualment deu llibreters «majors», amb presència constant i negoci ressenyable, i fins a seixanta-cinc «menors», qualificats així pel fet de tractar-se d'assalariats, aprenents o artesans amb una estada limitada a la ciutat. Naturalment, no tots els llibreters són coetanis i aquest mig segle assisteix a l'activitat de dues generacions, però les xifres són notables en qualsevol cas. Aquests llibreters tenien una producció versàtil que variava des de la còpia manual fins a l'enquadernació o la venda de llibres, però és interessant observar que existia encara un grau superior d'especialització dintre d'aquest sector productiu: el 1487 residia a Saragossa i exercia el seu ofici un «escribano de letra formada» francès, anomenat Juan Manyat. A la mateixa època, hi havia almenys dos il·luminadors de llibres: el també francès Roberto Alexandre i Pedro Arbuces. De la confecció dels suports escripturaris se n'ocupaven almenys nou pergaminers i, des del 1470, també tres empresaris genovesos, que van arrendar sengles molins a l'entorn de Saragossa per quanties econòmiques que indiquen un negoci de considerables dimensions²⁷. A ells s'hi van afegir —i en algun cas, van substituir— en el següent cicle generacional altra mitja dotzena d'artesans italians, la carrera dels quals s'allarga fins a principi del segle XVI²⁸.

A l'extrem oposat se situa la indústria tradicional, la tèxtil, a la qual convé fer referència, ja que es poden considerar alguns aspectes ressenyables i és imprescindible a efectes comparatius²⁹. El primer es refereix als draps produïts a Saragossa. Un examen succint de les ordenances del Quatre-cents deixa clar que la draperia saragossana se centrava en teixits de qualitat mitjana i mitjana alta; per tant, els ordits inferiors als «dotzens» i fins i tot «catorzens» eren qualificats de fraudulents, i solament s'acceptaven com a draps bons «divuïtens» i «vintiquatrens». Es tractava, doncs, de peces grans, confeccionades

amb telers horitzontals i en tallers professionals que requerien cert volum de mà d'obra. En el seu rang més alt, aquests teixits resultaven potser una mica antiquats per a una demanda que tenia tendència cap a draperies més lleugeres, però eren teles que trobaven un bon mercat a la ciutat mateixa i, a més, eren demanades per una clientela exterior que apreciava certa exhibició de teixits relativament cars³⁰. Aquests draps rebien el nom de «panyos de la tierra» o «de la ciudad»; però, encara que mancaven d'una denominació més precisa, estaven marcats amb un senyal propi de la ciutat, que distingia així la seua producció, un símptoma de certa consideració d'aquesta draperia a l'àmbit mercantil³¹. Les ordenances reflecteixen també un fenomen general en el context peninsular i mediterrani: la imitació de teixits flamencs de bona aparença però categoria mediocre, els «trapos feytos a la vervina», que es confeccionaven suprimint alguns processos tècnics i amb llanes que no es trobaven entre les més fines, però que complien els requisits de solidesa i presència necessaris per a satisfer una demanda tradicional i no gaire exigent en el terreny de la moda³². Els «frisones», «scays» i «cadines», que han de ser com a mínim «dotzens» segons aquestes regulacions, ocupaven la franja de draps immediatament per sota de les «vervinas», i són les úniques peces que apareixen també reflectides en aquestes fonts normatives.

En conjunt, i de manera provisional, es pot dir que les ordenances dibuixen un sector tèxtil a Saragossa que es decideix per ocupar un nínxol industrial semblant al d'altres nuclis contemporanis del món hispà. Un nínxol que es caracteritza per la producció de draps de discreta qualitat, la qual cosa suposa renunciar per endavant a competir amb els de nivell més elevat —una clientela cedida sense objeccions a les importacions del nord d'Europa i Itàlia—, però que tenien una bona capacitat per a ser comercialitzats en un mercat en franca expansió. En aquest sentit, és necessari ésser prudents a l'hora de valorar aquesta manufactura en termes massa pessimistes, ja que l'opció per aquests teixits més corrents era molt probablement adequada en termes econòmics i potenciava el desenvolupament general de l'activitat tant a la ciutat com al seu entorn rural, malgrat que als ulls dels investigadors tinga menys prestigi que una orientació envers les draperies sumptuàries. Finalment, cal subratllar que aquest raonament és coherent amb una part significativa del sector. Dos documents de desembre del 1459 i març del 1460 xifren en 54 el nombre de paraires (cristians) amb taller obert, una dada equiparable a la de mitjan segle XVI, un període pròsper per a les indústries tèxtils peninsulars³³. En la mateixa època, les ordenances dels teixidors assenyalen que l'ofici havia de ser governat per un consell de dotze persones, la qual cosa suggereix que els membres d'aquesta corporació no eren pocs, i encara caldria afegir-hi els

teixidors jueus i els que treballaven a la perifèria rural de la ciutat³⁴. El mateix es pot afirmar de diferents oficis relacionats amb el món del teixit, com els baixadors de draps, la confraria dels quals s'aprova el 1454, o els sastres, matalassers i calceters, vint-i-sis dels quals corroboren un document pel qual van acordar el 1466 compartir les regles del seu art amb els mestres jueus d'aquest menester³⁵.

Centre comercial i financer

En virtut de la seua posició, Saragossa actuava com a centre logístic per a la redistribució de mercaderies procedents de l'Orient i de la resta de l'Europa mediterrània cap al nord de la corona de Castella i, al mateix temps, exportava béns de consum essencials des de l'interior aragonès cap a les ciutats costaneres i, en alguns casos, cap al territori italià. És bastant versemblant que aquesta funció del mercat saragossà com a pol de mediació entre l'interior —en sentit ampli— i la façana marítima de la corona es gesté en el transcurs del segle XIII i cristal·litze durant els anys que precedeixen la Pesta Negra. José Àngel Sesma, a qui segueisc en aquesta línia argumental, assenyala que els mercaders castellans s'abastien quotidianament de draps de la ciutat a la fi del segle XIV, si bé és probable que aquesta mena d'intercanvis es remunte almenys una generació enrere, una vegada concloua la guerra, que va suposar lògicament un llarg parèntesi. Aquests draps s'exportaven en petites quantitats però de manera contínua en carregaments bastant variats, que es denominaven genèricament de «merceria» i incloïen un notable elenc de productes de luxe i semiluxe, entre els quals destaquen les espècies —especialment les barates, com el pebre, en quantitats importants— i el pastís. A la vista de les dades que proporciona la recaptació d'una «marca» durant l'estiu del 1386, la relació comercial entre Saragossa i Castella ascendia a unes mil cinc-centes lliures jaqueses mensuals de valor de les mercaderies en circulació en una conjuntura que no es pot qualificar de bona en absolut³⁶. Naturalment, es tracta d'un mínim, ja que segurament hi havia exportacions que escapaven al control oficial i enviaments que passaven per les ciutats frontereres (Daroca, Calataiud) on declaraven.

Malgrat ser important, el comerç saragossà amb Castella era només una petita fracció comparat amb el que tenia lloc a través de l'Ebre amb la xarxa de ciutats portuàries mediterrànies. Els treballs d'aquest autor permeten comprovar que més del 60% del valor de les mercaderies exportades des de Saragossa provenia de la llana, l'oli i el blat, els tres productes bàsics en el mo-

viment mercantil aragonès³⁷. A mitjan segle XV, moment al qual corresponen les indicacions duaneres conservades, J. A. Sesma fixa en unes 100.000³⁸ lliures el volum de les exportacions des de la ciutat, una quantitat que oscil·lava tant per raons conjunturals com a causa de les dificultats de navegar al llarg del riu, que variaven bastant d'any en any. No cal dir que les mercaderies citades abaratien sensiblement el seu cost gràcies al transport fluvial, al qual les autoritats van prestar sempre una atenció especial. Aquesta afirmació és absolutament certa per a la llana, que omplia els magatzems dels mercaders procedent d'una impressionant cabanya ovina que es beneficiava d'un accés privilegiat a les pastures de l'àrea pirinenca i els de la vall de l'Ebre³⁹. L'exportació de llana durant l'exercici fiscal de 1444-1445 va ascendir a 40.300 arroves valorades en més de 61.000 lliures, unes referències quantitatives que posen en relleu un comerç de llana de primera magnitud; en aquest sentit, José Ángel Sesma calcula que Saragossa mobilitzava al voltant d'un terç de la llana aragonesa que sortia per les fronteres del regne⁴⁰. I la destinació d'aquesta matèria primera es trobava en les indústries draperes de Barcelona i d'algunes ciutats italianes. Un recent treball sobre la companyia Torralba —dotada amb capital aragonès i català—, que mostra la distribució a Venècia i altres poblacions de la Terra Ferma de la llana embarcada a Tortosa des d'Aragó, ho evidencia clarament⁴¹.

El blat seguia el mateix itinerari mercantil, marcat pel curs de l'Ebre, si bé, a diferència de la llana, el cereal servia fonamentalment per a cobrir les necessitats de Barcelona i València, on els seus mercaders especialitzats en el comerç frumentari el carregaven en vaixells que realitzaven una navegació de cabotatge des de Tortosa. Prèviament, Saragossa havia acumulat gra procedent d'una vasta regió, a més del que es conreava en la seua extensa i fèrtil horta. Per tant, cal distingir la comercialització interna, la qual servia per a l'aprovisionament de la ciutat, de l'exterior, les exportacions realitzades a través de l'Ebre. Respecte a la primera, María Isabel Falcón va assenyalar el 1977 que, a mitjan segle XV, el consell estimava que s'havien de contractar setmanalment entorn de 80 cafissos de blat en l'almodí de Saragossa com a mínim per assegurar el proveïment local, uns 8.300 hectolitres anuals que completaven la producció local que no passava a formar part del circuit comercial. Amb aquesta quantitat seria prou per a alimentar com a màxim 2.000 persones, aproximadament un 13% de la població urbana, si bé són càlculs realitzats durant una sequera que havia encarat els preus i amb la finalitat d'oferir una subvenció a qui aportés cereal al mercat urbà⁴². Durant un altre episodi sever similar, el 1503, el consell va comprar 10.649 cafissos i una arrova per a revendre'l amb pèrdues i apaivagar les tensions derivades de la carestia⁴³.

Les notícies que recull aquesta investigadora persuadeixen que les fluctu-

acions dels preus eren la norma i no solament degudes als daltabaixos de les collites, sinó també als moviments especulatiu derivats de les característiques d'un producte amb una demanda molt poc elàstica, que estava disposada a pagar preus molt elevats a les metròpolis costaneres quan es produïen els períodes de carestia. A més, l'oferta estava controlada per un grup de venedors qualificats que disposaven de bona part de la producció —les institucions eclesiàstiques, els senyors propietaris de senyories cerealistes i els grans mercaders que finançaven les comunitats rurals productores— i la manejaven com els venia de gust. El mapa de les localitats de les quals provenia el blat que es negociava al mercat saragossà mostra que les principals zones d'influència comprenien les valls del Gállego, Jalón, Huerva i Jiloca, les poblacions aigües amunt de la capital i, en un radi una mica més allunyat, les comarques del Somontano del Moncayo, Monegros i Cinco Villas, però no és possible quantificar aquestes aportacions⁴⁴. Es tracta de la mateixa regió que proveïa de blat els mercaders especialitzats en la seua comercialització als mercats català i valencià, un tràfic les característiques del qual ha explicat igualment J. A. Sesma. Les xifres que assenyalen, procedents dels registres duaners saragossans de 1444-1445, s'eleva a gairebé 4.000 cafissos de blat (uns 8.000 hl.), que semblen respondre a una conjuntura estable, amb preus baixos⁴⁵, la qual cosa significa que, probablement, aquesta era la quantitat mitjana d'aquest gra que sortia per l'itinerari fluvial en direcció cap a Tortosa. No obstant això, tenim notícia d'operacions d'una envergadura extraordinària que evidencien que la ciutat podia arribar a exportar quantitats ingents de blat: el 1457, Antoni Sala, mercader de Barcelona, va comprar (i va pagar compres, potser anteriors) a un grapat d'importants venedors prop de 10.000 cafissos de blat, no tots els quals es trobaven a Saragossa —es van embarcar també algunes quantitats a la Zaida, Sástago, Escatrón i a Mequinensa—, però que van ser venuts a la ciutat⁴⁶.

La resta dels components del moviment mercantil saragossà eren menys rellevants i, entre ells, aquest investigador anota l'oli, igualment producte d'un entorn agrícola bastant especialitzat, el ferro, que s'importava des de les terres del nord castellà, i els teixits catalans de les viles draperes, que arribaven a les botigues de la capital per a ser redistribuïts cap a una àmplia zona de consum que comprenia també els territoris septentrionals de la corona de Castella. D'altra banda, l'inventari de la botiga del mercader d'origen italià Luis de Avinel a la fi del segle XV mostra l'extensíssima varietat de manufactures procedents de tot Europa que es venien als carrers de Saragossa, que abraçava entre centenars d'objectes, cortines pintades flamenques, espases pisanes, ganiveteria milanesa i francesa, quincalleria, teles i cuirs treballats de Bohèmia i Alemanya, sedes *de Romania*, i ja no és possible detallar més ara i

ací l'ampli elenc de productes⁴⁷.

Pel que fa a l'activitat creditícia, la manca d'estudis en la llarga durada tot just és pal·liada pel treball de Pablo Lara, que va detallar els resultats d'analitzar els préstecs subscrits davant el notari Juan de Barrachina els anys centrals del segle XV i, especialment, en el registre de 1457, particularment complet. En un atapeït resum d'aquest article, cal indicar que solament davant d'aquest notari es van substanciar en aquesta anualitat 180 crèdits comercials amb un import de 229.684 sous, que P. Lara apunta que van constituir entre el 8% i el 10% del total contractat a Saragossa en el transcurs d'aquest any, amb la qual cosa el volum del crèdit que circulava mitjançant comandes d'aquest tipus ascendiria a una quantitat situada entre els 2.300.000 i 3.000.000 de sous (entre 115.000 i 150.000 lliures). Els préstecs orientats cap al consum pur, amb sumes situades entre 100 i 200 sous, van suposar aquest any un 9% del total del crèdit signat davant Barrachina, amb un import mitjà de gairebé 94 sous i 235 operacions. Pablo Lara assenyala que aquest notari reunia possiblement un 5% de la clientela saragossana; per tant, calcula que les comandes destinades a cobrir les necessitats del consum i les petites compres van ascendir a més de 4.000 en 1457. En conjunt, d'acord amb les hipòtesis d'aquest investigador, es van pactar no menys de sis mil préstecs en aquests mesos, amb una participació significativa dels habitants de la perifèria rural que acudien als mercaders de la ciutat per aconseguir finançament en moneda o productes. Finalment, Pablo Lara fa altres tres observacions interessants. La primera és que els sondejos que realitza en la documentació notarial de la segona meitat de la centúria el convencen que hi ha una clara contracció del crèdit mercantil —però no del censal, l'emissió de deute públic—, possiblement per les repercussions de la crisi catalana. La segona és que els tipus d'interès per als préstecs a curt termini, especialment per al consum, eren molt elevats (de l'ordre del 25% al 40% anual quan s'estipulaven per a uns mesos). I, finalment, que el deute censal va gaudir de bona salut durant tot el període, gràcies a les inesgotables necessitats de la hisenda del regne.

Aquest aspecte es pot verificar a través de l'examen de la comptabilitat de la Diputació que va efectuar J. A. Sesma, el qual va assenyalar que la institució va passar d'un deute de 215.000 lliures el 1417 a 240.000 lliures vint anys després, a 310.000 lliures el 1453 i 400.000 lliures el 1465-1466. Naturalment, el nombre de censals va créixer en la mateixa proporció, fins a arribar als 726 en aquest exercici, però amb un canvi important: a l'inici del segle, el capital invertit era sobretot català —només un 12% dels censals es fixaven en moneda jaquesa—, per a deixar pas els anys següents als compradors aragonesos, dominants a partir de la fi de la dècada de 1430 (60% el 1437 i 69,5% el 1466)⁴⁸.

Si les estimacions citades sobre les comandes són correctes, la massa creditícia saragossana va poder ascendir a 450.00 lliures cap al 1460, sense comptar amb els deutes comercials avalats en els llibres dels mercaders, que no passaven pel notari ni, com passava amb els censals del regne, es registraven en els comptes de la institució. Tampoc no s'inclouen els préstecs censals captats en el mercat financer de la capital però protocol·litzats en altres localitats del territori aragonès, dels quals encara tenim una informació molt limitada.

El mateix passa pel que fa a la inserció de Saragossa en el sistema bancari europeu, definit per la circulació de lletres de canvi: en sabem molt poc ara mateix, però sembla evident que no era una plaça destacada en el mapa dels centres financers baixmedievals. La preservació ocasional de lletres protestades en els registres notariais deixa clar que aquest tipus d'instruments s'utilitzava freqüentment; però, al mateix temps, la impressió que causen és la d'un ús relacionat amb transferències dels diners procedents de les rendes eclesiàstiques en favor de membres del clergat que acumulaven beneficis aragonesos als seus càrrecs a Itàlia o altres regions o representants de les institucions aragoneses a Roma. L'activitat comercial al si de la Corona d'Aragó suposava també bones connexions a aquest nivell amb Barcelona i València i, a través d'elles, amb la resta dels mercats canviaris més importants. Es tracta, no obstant això, de raonaments molt provisionals, tot esperant que noves investigacions puguin perfilar aquesta imatge de relatiu endarreriment, en particular atenent als vincles mercantils saragossans amb Alemanya i Flandes, la significació dels quals emergeix de les fonts cada vegada amb major nitidesa, així com passa amb els nexes directes amb Florència i altres ciutats italianes que es desenvolupen durant la segona meitat del Quatre-cents.

El mercat immobiliari

Saragossa és una ciutat de fundació augusta i, en conseqüència, gaudia (i gaudeix) d'un urbanisme d'aparença regular que l'empremta andalusina gairebé no havia alterat, si exceptuem la desaparició de les grans infraestructures —el circ, el teatre—, transformades en àrees residencials que s'encaixaven entre les ruïnes antigues espoliades. El perímetre emmurallat del segle III cenyia atapeïdament un dens caseriu en el qual sobresortien les grans esglésies de la seu de Sant Salvador i Santa Maria la Major com a pols d'articulació del plànol urbà i atracció social. Les parròquies corresponents a aquests temples agrupaven els edificis annexos d'índole eclesiàstica, els palaus de les dignitats religioses i les seus dels aparells burocràtics de l'Estat o administratius de la ciutat,

que, alhora, seduïen les elits dirigents, la gran noblesa amb «cases majors» a la capital i els notables burgesos. La muralla estava envoltada —excepte per la ribera de l'Ebre— per una fossa semiabandonada i molt alterada, l'entorn de la qual donava lloc a un eix viari conegut com el «Coso», més enllà del qual s'expandien barris, convents i esglésies, extensos horts i instal·lacions industrials, així com també el mercat, un atapeït conjunt que estava englobat per un mur de maó cuit i tàpia, el «Muro de tierra» o «rejola», erigit el segle XIII, que actuava com una primera defensa, un límit topogràfic de l'espai urbà i un marc físic per a la fiscalitat i la jurisdicció ciutadana. Dintre d'aquest circuit es trobaven els tres barris creats al llarg del Dos-cents, millor o pitjor observables als plànols de parcel·laris actuals i la història urbanística dels quals és encara opaca. Tanmateix, van constituir operacions d'envergadura, ja que molt aviat el de San Pablo (la «Población del Rey») s'havia erigit com el més habitat de la ciutat i els de San Miguel i la Morería van atènyer unes dimensions més que discretes⁴⁹. És probable que, a més, hi hagués actuacions d'una escala inferior, privades⁵⁰ o públiques⁵¹ l'impacte real de les quals desconeixem. Aquesta succinta descripció es pot completar amb la referència a un Raval, així anomenat, que se situava a la riba oposada del riu, a la sortida del Pont de Pedra, que va rebre aquest nom a partir de la seua reconstrucció en material noble després d'haver estat durant segles una obra amb les piles d'obra de pedra picada, però amb el sola de fusta⁵². Atès que l'Ebre era un riu turbulent, amb fortes crescudes, i aquest pont era l'únic sòlid aigües avall de Tudela, és innecessari sobrevalorar la seua transcendència social, econòmica i política.

No resulta gens senzill, davant la falta d'estudis, fer-se una idea de l'aspecte de Saragossa cap al 1300, però per contra és bastant més fàcil imaginar com era aquesta ciutat dos-cents anys després, a l'inici del Renaixement local. Sense entrar en detalls, es pot assenyalar que alguns viatgers de principi del segle XVI la comparen avantatjosament amb altres de la Península, encara que és probable que la noblesa edilícia de l'ambient urbà de la capital aragonesa degué molt a la intervenció del consell que, a la segona meitat del segle anterior, havia impulsat diverses ordenances per a embellir els seus carrers. Aquesta política de la municipalitat es manifesta en l'orgull que transparenta una d'aquestes normatives del 1481, en la qual s'assegurava que, ja que «aquesta ciutat pues, Dios lo hadado, en lo particular es dotada de tanto bel e insigne hedificio e cassas», semblava oportú que «en lo comun e huniversal sea decorada e envellecida», per a la qual cosa hom impedia la inserció en les façanes d'estructures de fusta sortints que desfeien l'ordre i la netedat que desitjaven els jurats⁵³. Aquestes i altres decisions van acompanyar tot al llarg dels segles XV i XVI una important campanya de construcció de magnífics palaus, amb

dissenys molt homogenis tant en l'exterior com en els monumentals i refinats patis interiors, patrocinats per l'elit que s'instal·la en el poder urbà durant el llarg regnat de Ferran II i aviat imitats pels llinatges aristocràtics tradicionals.

Sense dades quantitatives fiables, he de mostrar l'evolució del mercat immobiliari en termes molt generals⁵⁴. És possible imaginar que la dinàmica de compravendes de cases experimentés un creixement significatiu en el darrer quart del segle XIII, al fil de la constitució de nombroses capellanies eclesiàstiques que consolidaven les seues rendes principalment en l'arrendament de terres i de cases, així com també de la inversió de les elits burgeses. La conjuntura va poder tornar a ser intensa en aquest terreny cent anys després, quan la incidència de les epidèmies es va unir a l'arribada a la ciutat de nombrosos mercaders forans que aspiraven a viure opulentament. A les adquisicions relacionades amb la reforma de les mansions patrícies —que tenim ben documentades en alguns casos—, es van sumar les compres dutes a terme amb una finalitat econòmica, com el mig centenar de cases que formaven el parc immobiliari del mercader Beltrán de Coscó o la desena llarga d'habitatges que posseïen els Ximénez de Sinués cap al 1400⁵⁵. Les institucions eclesiàstiques practicaven en la mateixa mesura que l'elit patrícia una política de rendes sobre els immobles residencials, de manera que amortitzaven la propietat de nombrosos béns d'aquesta classe, sense que puguem avançar ni tan sols una hipòtesi sobre el volum de cases en mans de l'Església atesa la multiplicitat d'entitats religioses, capellanies i clergues que comptaven amb aquesta mena de propietats en els seus patrimonis. Una deriva cap a un increment gradual de la participació clerical en la massa total d'immobles saragossans és una possibilitat molt real en el transcurs d'aquest període, com a conseqüència d'aquestes decisions d'inversió que tenien un visible caràcter definitiu. El resultat d'aquest procés d'acumulació d'immobles en poder de les mans mortes i del patriciat, que hagué d'activar la circulació de propietats durant el segle XV, va ser l'expansió d'un mercat d'arrendaments sota dos formats essencials: els censos perpetus o «treudos», i els lloguers temporals o «logueros». Les rendes variaven lògicament de manera molt àmplia, depenent de les dimensions de la casa i de la seua localització, però també de factors socials obvis —parentiu, amistat, clientela. L'experiència de repassar registres notariais amb abundants minuts de compravendes indueix José Ángel Sesma a pensar que els preus mitjans dels lloguers es movien entre els 90 i els 120 sous i que era freqüent que suposessin el 10% del valor de l'habitatge. Es tractava, doncs, d'una inversió fructífera dintre del panorama empresarial d'aquesta etapa, a l'altura si no per sobre de les rendibilitats provinents de la terra.

L'estructura política i administrativa

Igual que la resta de les ciutats de la Corona d'Aragó, Saragossa emergeix d'una llarga fase de letargia institucional a mitjan segle XIII. Fins llavors, les informals assemblees de prohoms havien estat suficients per dirigir la ciutat en el context d'una evolució política general en la qual els nuclis urbans eren secundaris. No obstant això, les demandes fiscals d'Alfons II i, sobretot, de Pere II van evidenciar a aquests grups d'homes bons que era imprescindible avançar cap a una organització més sòlida en el terreny institucional per a replicar la seua posició social i fins i tot millorar-la, tenint en compte el relleu de la conquesta territorial i l'obertura del món mediterrani als intercanvis comercials i culturals⁵⁶. El desenvolupament dels aparells estatals en aquest període va forçar les elits locals a establir una relació cada vegada més intensa amb aquest interlocutor excepcional, l'Estat, que s'encarnava en la figura dels reis. Les successives regulacions de les magistratures urbanes des de mitjan segle XIII van atendre a l'exigència d'una major legitimitat dels dirigents de la ciutat, que era un requeriment imprescindible tenint en compte la cada vegada més complexa participació en els processos fiscals i polítics. Aquestes normes pretenien articular l'accés al poder d'un conjunt social més ampli, ric i ambiciós. La formalització d'àmplies magistratures col·lectives els membres de les quals es triaven anualment mitjançant una cooptació més o menys temperada va ser la primera i més estable solució, mentre que els experiments proposats respecte al sistema d'elecció —que, el 1311, van incloure el sorteig dels càrrecs— no semblen haver quallat⁵⁷. Així, al llarg del segle XIV, la ciutat comptava amb un col·legi de jurats amb dotze integrants, al qual s'afegia en determinats aspectes de la presa de decisions un consell triat sobre una base parroquial que probablement comptava amb una trentena de components. Els conflictes de bàndols en tot el regne, que s'estenien inevitablement a la capital, on cada facció comptava amb clients i partidaris, a més dels enfrontaments suscitats per la distribució del poder del consell, van fer l'ambient cada vegada més irrespirable i van obligar Joan I, Ferran I i la reina Maria a dictar ordenances per pal·liar els desajusts interns (el 1391, 1414 i 1441-1446, respectivament)⁵⁸. Les de 1414 van reduir a cinc els jurats i van plantejar un model mixt entre la cooptació i el sorteig. Els consellers sortints designaven trenta-sis electors i candidats, tretze dels quals eren nomenats mitjançant la sort com a electors en sentit estricte i entre els altres vint-i-tres s'escollien els jurats, amb un nou sorteig i una votació secreta dels tretze electors. El 1430 es va ampliar el nombre de jurats a la simbòlica

xifra de dotze i el dels mostassafs [«almutazafes»] a dos, cosa que indica el creixement de l'activitat mercantil que requeria una major vigilància. Les dificultats per a frenar la violència que assotava la ciutat en relació amb el govern urbà, com en tantes altres ciutats de la corona, van induir la reina Maria a imposar la insaculació a la dècada del 1440, un règim de provisió dels càrrecs que es va convertir en definitiu. La reina va reformar el grup de jurats, que va dur novament a cinc, va fixar els vuit oficials majors (mostassafs, majordom, procuradors, advocats, etcètera) i va mantenir el consell de trenta-un membres, set dels quals tenien un paper representatiu especial juntament amb els jurats. El sistema electiu, descrit succintament, passava en primer terme per l'elaboració de llistes de candidats —guardades en bosses o sacs; d'aquí ve la denominació del procediment—, amb un *cursus honorum* ben determinat per a ascendir en la jerarquia interna de l'administració urbana i una votació per a la promoció de bossa. Cada any se celebrava un sorteig per oficis entre els insaculats per a resoldre els nomenaments corresponents. Tot just cal subratllar que el control de les nòmines era un aspecte decisiu en aquest procés, com va saber veure correctament Ferran el Catòlic quan va voler imposar la seua autoritat sobre la ciutat i va exigir no només la potestat de triar els jurats durant una sèrie d'anys, sinó també d'aprovar les llistes de prohoms aptes segons el seu criteri per a governar Saragossa⁵⁹. El Quatre-cents va concloure amb el rei disposant al seu arbitri d'aquests nomenaments, que solament va cedir així que va haver assegurat la ferma fidelitat dels candidats i va comptar amb altres palanques socials i institucionals per a seguir gestionant la política del regne d'acord amb el seu criteri.

Doncs bé, cal assenyalar que la ciutat comptava amb un jutge, el «zamedina», escollit pel rei entre una proposta de sis persones —durant els segles XIII i XIV— o quatre —en alguns moments del segle XV—, o fins i tot directament, com succeeix a partir del 1418. També des d'aquesta data, Alfons V va acceptar que el beneficiari havia de ser ciutadà de Saragossa, la qual cosa excloïa nobles i cavallers, especialment els darrers, entre els quals solien ser designats els funcionaris reials. Com que el justícia d'Aragó tenia la seu a la capital, és probable que es produïssen interferències jurisdiccionals entre ambdós tribunals, complicades encara més per la presència judicial de l'arquebisbat, que reclamava per a ell molts dels plets civils que implicaven usura i, entre els criminals, aquells que afectaven els costums. No obstant això, l'arquitectura del sistema judicial aragonès no és massa ben coneguda en el seu funcionament pràctic.

Dues qüestions addicionals són importants ací. La primera és que Saragossa va repudiar sempre admetre els nobles en les magistratures urbanes, entenent

noblesa en la seua condició més genèrica. Els càrrecs públics estaven estrictament reservats als ciutadans, una elit de contorns fluids formada d'alguns centenars de persones, que agrupava mercaders, juristes i terratinents amb elevades fortunes que es reconeixien a si mateixos amb el títol d'«honrats». Des de principi del segle XV, si no d'abans, la confecció de llistes de candidats als llocs de govern municipal i els registres d'estimes fiscals delimitaven amb bastant precisió la pertinença a aquest grup, de tal manera que «ciudadà» era un apel·latiu honorífic atribuïble únicament als qui s'ho mereixien pel conjunt de factors que qualificaven les posicions de classe d'aquesta elit. Es tracta d'una exclusió molt significativa ja que a Saragossa tenien el domicili bastants escuders i cavallers lligats a l'administració reial, a la clientela dels grans aristòcrates i eclesiàstics, o, simplement, gent que eren «savis en dret» o especialistes en l'esfera jurídica i militar que necessitaven situar-se a la capital per beneficiar-se de les oportunitats que hi sorgien. De fet, en altres ciutats aragoneses aquests nobles van pactar amb els ciutadans incorporar-se parcialment al règim fiscal comú a canvi de poder participar en el govern del consell⁶⁰. I la segona qüestió rau en el fet que els ciutadans de Saragossa van tenir des del 1348 l'oportunitat d'accedir a les files de la noblesa per iniciativa pròpia, en virtut d'un privilegi concedit per Pere IV; segons paraules del monarca, es possibilita que «los ciudadanos honrados (...) puedan cuando quieran ser promovidos al grado de la caballería y recibir el cinturón de caballero (*cingulo militari*) sin [necesitat de] pedir ni obtener licencia alguna de nos o de nuestros sucesores»⁶¹. Es tractava d'un honor excepcional —contrari a tota la legislació foral referent al tema— que pocs saragossans estaven disposats a assumir; entre altres coses, exigia una manera de vida bàsicament rendista i suposava la renúncia a intervenir en la gestió del poder municipal, dos condicionaments fonamentals en els processos de reproducció social del patriciat local. D'aquesta manera, només eventualment alguns membres dels llinatges poderosos de l'oligarquia s'encaminaven per aquesta senda i mai tots els components d'una mateixa generació, mirant aquest gest sempre des de la perspectiva de sumar elements de prestigi —especialment els relacionats amb la cultura aristocràtica— i facilitar el domini sobre les senyories comprades per la família. Tot i això, es tractava d'un senyal de distinció particularment preuat la importància simbòlica del qual no es pot menysprear.

Les consideracions finals en aquest apartat s'han de dirigir cap a la hisenda municipal, les característiques de la qual no difereixen excessivament de les d'altres ciutats contemporànies de la corona. Destaquem, però, algunes dades i aspectes peculiars. Saragossa era ama de diverses senyories a la baixa edat mitjana, algunes (Cólera, Alforque) de poca transcendència pel que fa

a població i rendes, però d'altres (Zuera i els seus llogarets, Longares, La Puebla de Alfindén) de major importància: les xifres que ofereixen María Isabel Falcón i B. Palacios per als ingressos ordinaris dels béns de propis i d'aquests nuclis senyoriais varien poc en les escasses anualitats sobre les quals hi ha notícies, ja que en la major part estaven arrendades. En total, en nombres rodons, ascendien a uns modestos 21.500 sous⁶². A aquesta quantitat que sembla molt estable s'afegia cada any l'import recaptat mitjançant compartiments, que, per contra, es modificava al llarg dels diferents exercicis en funció de les despeses pressupostades. Es pot comprovar aquesta fluctuació amb els dos anys per als quals hi ha referències: 1440, quan es van obtenir gairebé 41.000 sous; i 1442, quan es van aconseguir una mica més de 70.500 sous. Mereix la pena subratllar aquest punt, ja que ha estat molt debatut en relació amb l'evolució de les hisendes municipals catalanes. Respecte a elles, Saragossa va anar a contra corrent durant gairebé un segle, intentant evitar l'emissió de deute públic i resistint-se a mitges a la tendència a les impositcions indirectes, malgrat que la guerra amb Castella va castigar amb duresa la ciutat: entre 1356 i 1365, Mario Lafuente calcula que la ciutat va haver de plantar cara al pagament de 1.187.493 sous per a cobrir la seua part de les despeses militars d'aquesta dècada⁶³.

Els compartiments per «mans» —que van alternar entre vuit i vint els segles XIV i XV— tenien un inequívoc aire arcaïtzant i suposaven un repartiment proporcional —però no gens progressiu— de les sumes necessàries per a equilibrar els balanços comptables mitjançant les contribucions organitzades a través d'aquestes escales fiscals⁶⁴. En principi, no és massa diferent als mecanismes fiscals del darrer quart del segle XIII, quan ja s'esmentaven les «mans» en l'estratificació de les col·lectes. Explicar aquest conservadorisme no és fàcil, ja que altres novetats en el terreny de la fiscalitat o del crèdit havien estat assimilades molt ràpidament a Aragó: en aquest sentit, és possible que el compartiment com a procediment fiscal tendís a apaivagar les tensions socials en mostrar que la solidaritat tributària afectava rics i pobres; a més, és possible pensar que aquesta distensió s'accentuava pels anys bons en què hi havia pocs dispendis; i, finalment, aquesta fórmula tenia efectes dissuasius sobre les possibles alegries en la despesa pública. Que les fórmules experimentades en altres àmbits no eren desconegudes ho prova l'aparició del censal en els comptes municipals, encara que ho va fer amb una gran parsimònia. Al llibre de la majordomia de la ciutat del 1368-1369 s'hi anoten poc més de 6.500 sous en pensions, equivalents a un capital censal d'uns 65.000 sous, que creixen ràpidament: el 1372-1373, les xifres són de 15.000 i 150.000 sous, respectivament. Tanmateix, l'endeutament no sembla haver iniciat una

espiral crítica, si s'ha de jutjar per la falta de notícies en el canvi de segle. És possible que, com assenyala Mario Lafuente, aquesta contenció siga deguda a l'espòrànica imposició de cises, documentades en 1364-1365 i 1386 (per concessió reial i durant vuit anys)⁶⁵. Però hi ha ja pocs dubtes sobre l'escassa emoció que suscitava en el consell de la ciutat aquest model fiscal, atesa la persistència dels compartiments.

Cap a mitjan segle, els dirigents de la ciutat es van rendir a una constatació: les cises permetien recol·lectar molts més diners i, sobretot, no estaven indexats sobre les despeses previstes, amb la qual cosa hi havia excedents de caixa que augmentaven sensiblement el marge de maniobra dels veïns. Una temptació a la qual no van ser capaços de resistir-se. La implantació del model de cises es va efectuar entre 1450 i 1453, i el criteri aplicat era sempre o gairebé sempre el d'una taxa sobre els productes de consum massiu. El resultat salta a la vista: el 1456 es van recaptar 74.000 sous, que van pujar a 114.000 el 1462, 208.000 el 1471, 212.000 el 1472 i 90.000 l'any següent. L'ascens durant la guerra civil catalana denota que Joan II es va beneficiar també de la generalització dels impostos indirectes, però el fonamental fou que el tresor municipal va millorar el seu aspecte en aquests anys. I. Falcón i B. Palacios assenyalen que, una vegada satisfetes les quantitats assignades al rei, les cises de 1470-1471 i 1471-1472 van rendir entre 59.000 i 62.000 sous, aproximadament. El doble avantatge de les cises era que la contribució arribava al clergat i els nobles —habitualment exempts— a través del consum, mentre que l'elit dirigent veia disminuir sensiblement la seua quota fiscal o, almenys, la percebia d'una manera més lleugera.

El panorama del deute públic està lluny d'aparèixer amb claredat en unes fonts massa fragmentàries. Com hem vist, la ciutat ven censals els anys setanta del segle XIV, però evita l'agreuament de l'endeutament de la fi de la centúria. Cap al 1440-1442, pagava entre 31.000 i 34.000 sous de pensions anuals i la massa del deute creixia a raó d'un 5% anual, per a un total (si s'accepta la hipòtesi de B. Palacios i I. Falcón que el tipus d'interès era del 6,6%) de poc més de 508.000 sous. Una pausa en aquest moviment en algun moment de la següent dècada va permetre redimir censals i rebaixar notablement aquesta quantitat: el 1456, s'abonaven 18.760 sous que, al mateix tipus d'interès, suposarien un molt moderat deute de 281.681 sous. Tanmateix, la guerra de Catalunya va exigir un recurs massiu al crèdit, que va arribar a nivells considerables: el 1472, el consell argumentava que a partir d'aleshores necessitaria l'import de les cises, perquè «aquellas totalment ayan a convertirse en luycion de censales en los quales esta ciudat esta honerada sobre diez mil florines de las Cortes de Calatayut aqua, car en otra manera es imposible Caragoca po-

derse quitar» el pes del deute⁶⁶. Les esmentades Corts van tenir lloc el 1461, cosa que implica que, en el cas de ser correcta l'apreciació dels consellers, en una dècada la ciutat havia augmentat les seues obligacions creditícies en més de 2.100.000 sous⁶⁷. A l'inici del segle XVI, l'ús del deute públic per a cobrir les despeses extraordinàries continuava sent un expedient irremplaçable: el 1503, la deficient collita de gra que va forçar la ciutat a comprar blat i regular el seu preu, es va resoldre amb la venda de censals per un import de 140.000 sous al 5%⁶⁸; i el mateix any les campanyes militars de Ferran II van exigir a la ciutat contractar uns altres 180.000 sous per la mateixa via⁶⁹. En total, Saragossa es va endeutar en aquest exercici en 320.000 sous si realment es van executar totes les ordres de venda de censals o en 262.000 si no es va arribar al màxim previst pel consell per al servei al monarca. En aquest sentit, la darrera reflexió ha de ser per assenyalar que la col·locació d'aquests crèdits a l'inici del Cinc-cents en pocs dies cadascuna de les emissions i a l'interès més baix del període medieval indueix a pensar que la solvència de la ciutat era màxima i gaudia del respecte dels mercats financers.

* * *

La salut econòmica de la ciutat pot ser perfectament l'epítom de la Saragossa baixmedieval: condensa la impressió general d'una capital ben situada, atenta a les innovacions —almenys, a algunes— i moderadament orgullosa de si mateixa, on un inequívoc aire provincianès es barreja sense solució de continuïtat amb aspiracions cosmopolites no gens menyspreables, com mostra la imponent sèrie de reformes de la catedral de la Seu i l'excel·lent decoració dels altars⁷⁰, que conciten la intervenció d'arquitectes i escultors alemanys i hispans de primera fila. Això és tot un símbol de la confiança adquirida per aquesta capital del regne aragonès a l'inici de la modernitat.

Traducció: Vicent Olmos

Aquest treball s'integra en el Projecte d'Investigació «Economía del conocimiento, consumo y cambio institucional en el desarrollo económico de una sociedad mediterránea bajomedieval: Aragón (1350-1500)», ref. HAR2012-32931, i es porta a terme en el marc del Grup d'Investigació Consolidat CEMA, del Govern d'Aragó. Agraesc els seus comentaris a J. Ángel

Sesma, Mario Lafuente i M. Teresa Iranzo, que no són responsables de cap de les maneres de les afirmacions que faig al text.

¹ M. L. LEDESMA RUBIO i María Isabel FALCÓN PÉREZ: *Zaragoza en la Baja Edad Media*, Saragossa:1977; J. P. BARRAQUÉ: *Saragosse à la fin du Moyen Âge. Une ville sous influence*, París:1998. A. CANELLAS LÓPEZ: «Zaragoza medieval (1126-1479)», a A. BELTRÁN, J. M. LACARRA i A. CANELLAS LÓPEZ: *Historia de Zaragoza. I. Edades Antigua y Media*, Saragossa:1976, pp. 199-430, ofereix un conjunt de notícies sense referències i amb un model historiogràfic que de cap manera no és actual. Els estudis concrets més interessants seran citats a las notes següents.

² Com que aquesta és una aportació a una obra col·lectiva, no s'inclouran notes bibliogràfiques de caràcter comparatiu.

³ Vegeu J. P. BARRAQUÉ: «Construire une identité de capitale. Saragosse à la fin du Moyen Âge», a J. A. JARA FUENTE (coord.): *Ante su identidad. La ciudad hispánica en la Baja Edad Media*, Conca:2013, pp. 59-74.

⁴ Una primera aproximació, que analitza les fonts disponibles, a Susana LOZANO GRACIA: «La población de la ciudad de Zaragoza en los siglos XIV y XV», a J. A. SESMA MUÑOZ i C. LALIENA CORBERA (coords.): *La población de Aragón en la Edad Media (siglos XIII-XV). Estudios de demografía histórica*, Saragossa:2004, pp. 471-503.

⁵ El panorama més complet d'aquest poblament de la perifèria de la ciutat, a J. A. SESMA MUÑOZ: «El poblamiento del espacio periurbano de Zaragoza a comienzos del siglo XIV», a J. A. SESMA MUÑOZ i C. LALIENA CORBERA (coords.): *La población de Aragón...*, op. cit., pp. 385-402. Les incorporacions de llogarets més importants, a A. PEIRÓ ARROYO: *El señorío de Zaragoza (1199-1837)*, Saragossa:1993, entre les quals sobresurt, des del 1366, la baronia de Zuera.

⁶ J. A. SESMA MUÑOZ: «El poblamiento del espacio...», art. cit.

⁷ Susana LOZANO GRACIA: «La población...», art. cit., pp. 474-483. El quadre està lleugerament corregit amb les dades de la mateixa autora.

⁸ La desena de poblacions que fluctuava al voltant dels 25 focs, per exemple, desapareix del cens de 1495, sense que estiga clar si realment s'havien despoblat.

⁹ J. A. SESMA MUÑOZ i J. ABELLA SAMTIER: «La población de Aragón según el fogaje de 1405», a J. A. SESMA MUÑOZ i C. LALIENA CORBERA (coords.): *La población de Aragón...*, op. cit., pp. 115-164, esp. pp. 129-130. Saragossa comptava amb 150 focs d'infançons i, en aquest còmput, hi eren inclosos els mudèjars i els jueus.

¹⁰ M. L. LEDESMA RUBIO: «La Hacienda Municipal de Zaragoza en el año 1442», a *Suma de estudios en homenaje al ilustrísimo doctor Ángel Canellas López*, Saragossa:1969, pp. 671-687.

¹¹ L'arrendament de les cises per al període 1470-1474 es va fer sobre un padró de 4.017 veïns, que es va repetir per a les de 1488-1489. Cal fer notar que les xifres del cens del 1495 varien lleugerament segons els autors: Susana LOZANO GRACIA: «La población...», art. cit., p. 478, ofereix la indicada al quadre, però A. SERRANO MONTALVO: *La población de Aragón según el fogaje de 1495. I. Sobrecullidas: Zaragoza, Alcañiz, Montalbán, Teruel, Albarracín, Daroca y Calatayud*, Saragossa:1995, p. XLV, assenyala que eren 3.983 focs.

¹² El 1548 es van investigar els subjectes al compliment pasqual per mandat de l'arquebisbe Hernando de Aragón, amb el resultat de 4.451 cases, equivalents a un mínim de 25.000 habitants; E. SERRANO MARTÍN: «Aragón moderno», a E. FERNÁNDEZ CLEMENTE (dir.): *Historia de Aragón*, Madrid:2008, pp. 425-428, per a la població de Saragossa.

¹³ Vegeu J. A. SESMA MUÑOZ: «Las ciudades en Aragón y la Cataluña interior: población y flujos económicos», a J. A. SESMA MUÑOZ i C. LALIENA CORBERA (coords.): *La población de Aragón...*, op. cit., pp. 55-90. Altrament, en restringir-se al territori estrictament aragonès, no resol aquest problema de la capitalitat saragossana J. L. CORRAL LAFUENTE: «El sistema urbano

aragonés en el siglo XV», a J. A. SESMA MUÑOZ i C. LALIENA CORBERA (coords.): *La población de Aragón...*, *op. cit.*, pp. 91-114.

¹⁴ Vegeu J. A. SESMA MUÑOZ: «La población urbana de la Corona de Aragón (siglos XIV-XV)», a *Las sociedades urbanas en la España medieval*, XXIX Semana de Estudios Medievales de Estella, Pamplona:2003, pp. 151-193, i G. FELIU: «Evolución y asentamiento de la población», a J. A. SESMA MUÑOZ (coord.): *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. Aspectos económicos y sociales*, Saragossa:2010, pp. 31-58.

¹⁵ Susana LOZANO GRACIA: «La población...», art. cit., pp. 504-510.

¹⁶ María Isabel FALCÓN PÉREZ: «Fuentes para la historia del trabajo en la Baja Edad Media aragonesa. Los contratos de aprendizaje», a *I Jornadas de Metodología de la Investigación científica sobre fuentes aragonesas*, Saragossa:1986, pp. 165-177.

¹⁷ G. NAVARRO ESPINACH, M. T. SAUCO ÁLVAREZ i Susana LOZANO GRACIA: «Italianos en Zaragoza (siglos XV-XVI)», *Historia. Instituciones. Documentos*, 30 (2003), pp. 301-398; M. T. SAUCO ÁLVAREZ i Susana LOZANO GRACIA: «Mercaderes florentinos en la Zaragoza del siglo XV», *Aragón en la Edad Media*, XVII (2003), pp. 213-261; M. A. PALLARÉS: «Papeleros genoveses en la Zaragoza bajomedieval», *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, 67-68 (1993), pp. 65-102; sobre els alemanys (que inclouen mercaders dels Països Baixos), hi ha algunes notícies i bibliografia a C. LALIENA CORBERA: «Transformación social y revolución comercial en Aragón: treinta años de investigación», a C. LALIENA CORBERA i M. LAFUENTE GÓMEZ: *Una economía integrada. Comercio, instituciones y mercados en Aragón, 1300-1500*, Saragossa:2012, pp. 60-61; i, en aquest volum, sobre els mercaders del Bearn, E. MAINÉ BURGUETE: «Negocio y familia a caballo de los Pirineos. Mercaderes bearneses en Aragón a finales de la Edad Media», pp. 389-407. Un aspecte concret, els llibrers i impressors alemanys, a M. A. PALLARÉS JIMÉNEZ: *La imprenta de los incunables de Zaragoza y el comercio internacional del libro a finales del siglo XV*, Saragossa:2003, amb abundants notícies d'aquesta particular colònia internacional.

¹⁸ No hi ha un treball satisfactori sobre els mercaders catalans a Saragossa; com a punt de partida, vegeu S. DE LA TORRE GONZALO: «Elites financieras y mercantiles de Zaragoza en el primer tercio del siglo XV (1380-1430)», a C. LALIENA CORBERA i M. LAFUENTE GÓMEZ: *Una economía integrada...*, *op. cit.*, pp. 409-434, i E. MAINÉ BURGUETE: *Ciudadanos honrados de Zaragoza. La oligarquía zaragozana en la Baja Edad Media (1370-1410)*, Saragossa:2006.

¹⁹ A. BLASCO MARTÍNEZ: «La conversión de los judíos y su repercusión en la sociedad aragonesa durante los primeros años del reinado de Alfonso el Magnánimo», a *XVI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, I, Nàpols:2001, pp. 841-859, i Susana LOZANO GRACIA: «Las elites en la ciudad de Zaragoza a mediados del siglo XV: la aplicación del método prosopográfico en el estudio de la sociedad», tesi doctoral inèdita, Saragossa:2007, pp. 209-220.

²⁰ María Isabel FALCÓN PÉREZ: *Ordenanzas y otros documentos complementarios relativos a las corporaciones de oficios en el reino de Aragón en la Edad Media*, Saragossa:1997, núm. 13 [1291], que cita ACA: Cancillería, reg. 90, ff. 95v-96r (en la transcripció manca un fragment del f. 95r).

²¹ María Isabel FALCÓN PÉREZ: *Ordenanzas...*, *op. cit.*, núms. 110 [1413] i 123 [1423].

²² Vegeu, a tall d'exemple, María Isabel FALCÓN PÉREZ: *Ordenanzas...*, *op. cit.*, núms. 112 [1415] (argenters); 153 [1440] (pellissers, confirmen ordenances del 1421).

²³ Carmen GÓMEZ URDÁÑEZ: *Arquitectura civil en Zaragoza en el siglo XVI*, Saragossa:1987, pp. 58-62 (els càlculs són meus; l'autora cita més teulars mencionats després del 1540).

²⁴ María Isabel FALCÓN PÉREZ: *Ordenanzas...*, *op. cit.*, núm. 267.

²⁵ *Ibidem*, núms. 240 i 112.

²⁶ M. A. PALLARÉS JIMÉNEZ: *La imprenta de los incunables...*, *op. cit.*

²⁷ M. A. PALLARÉS: «Papeleros genoveses...», art. cit., pp. 65-102. Domingo Roldán va ar-

rendar al mercader Luis de la Cavallería dos molins per a fabricar paper per 2.000 sous anuals durant dos anys (1470), un tercer molí per deu anys per 250 sous anuals (1472), i, juntament amb Juan Bosán, al notari Alfonso Francés un molí durant sis anys per una renda anual de 400 sous els dos primers anys i 500 sous la resta. Aquests paperers i d'altres eren genovesos, a pesar de la castellanització dels seus noms.

²⁸ M. J. PEDRAZA GRACIA: *Documentos para la historia del libro en Zaragoza entre 1501-1521*, Saragossa:1993.

²⁹ El meu plantejament és distint i complementari del de G. NAVARRO ESPINACH: «La industria textil de Zaragoza antes de 1500», *Anuario de Estudios Medievales*, 38/2 (2008), pp. 673-705. També és indispensable P. DESPORTES BIELSA: *La industria textil en Zaragoza en el siglo XVI*, Saragossa:1999.

³⁰ El raonament de P. DESPORTES BIELSA: *La industria textil...*, *op. cit.*, pp. 192-195, és perfectament aplicable al segle anterior, si ho jutgem per les exigències tècniques de les ordenances, que es poden trobar a María Isabel FALCÓN PÉREZ: *Ordenanzas...*, *op. cit.*, i, anteriorment, a la magnífica edició d'A. SAN VICENTE PINO: *Instrumentos para una historia social y económica del trabajo en Zaragoza en los siglos XV a XVIII*, Saragossa:1988.

³¹ María Isabel FALCÓN PÉREZ: *Ordenanzas...*, *op. cit.*, núm. 179 [1458].

³² P. IRADIEL MURUGARREN: *Evolución de la industria textil castellana en los siglos XIII-XVI. Factores de desarrollo, organización y costes de producción manufacturera en Cuenca*, Salamanca:1974, esp. pp. 123-127.

³³ María Isabel FALCÓN PÉREZ: *Ordenanzas...*, *op. cit.*, núms. 188 i 189; P. DESPORTES BIELSA: *La industria textil...*, *op. cit.*, pp. 137-139, situa entre 30 i 50 el nombre de pareires afiliats a la confraria en el transcurs del segle XVI.

³⁴ María Isabel FALCÓN PÉREZ: *Ordenanzas...*, *op. cit.*, núm. 179 [1458] per a les ordenances dels teixidors; núm. 181 [1459] per als teixidors jueus; núm. 196 [1463] per a l'«obrage» portat de fora de la ciutat (entre d'altres regulacions).

³⁵ *Ibidem*, núms. 167 [1454] i 202 [1466].

³⁶ J. A. SESMA MUÑOZ: «Zaragoza, centro de abastecimiento de mercaderes castellanos a finales del siglo XIV», a *íd.*: *Revolución comercial y cambio social. Aragón y el mundo mediterráneo (siglos XIV-XV)*. *Estudios reunidos por J. A. García de Cortázar y C. Laliena Corbera*, Saragossa:2013, pp. 245-281.

³⁷ J. A. SESMA MUÑOZ: «El comercio de exportación de trigo, aceite y lana desde Zaragoza a mediados del siglo XV», a *íd.*: *Revolución comercial...*, *op. cit.*, pp. 323-359.

³⁸ Si no s'indica el contrari, la moneda és sempre la jaquesa.

³⁹ I comptava amb una associació de propietaris de bestiar particularment poderosa, la Casa de Ganaderos, fundada al segle XIII; J. A. FERNÁNDEZ OTAL: *La Casa de Ganaderos de Zaragoza. Derecho y trashumancia a fines del siglo XV*, Saragossa:1993.

⁴⁰ Evidentment, una part de la llana saragossana alimentava els telers de la ciutat, de manera que exportació no és igual a producció local. Sobre la ramaderia saragossana, vegeu també Esther PASCUA ECHEGARAY: *Señores del paisaje. Ganadería y recursos naturales en Aragón, siglos XIII-XVII*, València:2012, pp. 123-177, esp. 158-159, que xifra en unes 70.000 les ovelles manifestades el 1516 pels ramaders saragossans, unes declaracions formals que no inclouen els propietaris de tots els llogarets de la ciutat ni les poblacions properes.

⁴¹ M. D. LÓPEZ PÉREZ: «La compañía Torralba y las redes de distribución de la lana en el norte de Italia (1433-1434)», a M. SÁNCHEZ MARTÍNEZ, A. GÓMEZ RABAL, R. SALICRÚ I LLUCH i P. VERDÉS PIJUAN (eds.): *A l'entorn de la Barcelona medieval. Estudis dedicats a la doctora Josefina Mutgé i Vives*, Barcelona:2013, pp. 313-332, amb la bibliografia anterior. J. A. Sesma havia

remarcat ja en el XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (2004) que Itàlia absorbia el 70% de la llana aragonesa a partir dels nòlits de naus tortosines, amb destinacions principals a Gènova i Venècia; J. A. SESMA MUÑOZ: «Centros de producción y redes de distribución en los espacios interiores de la Corona de Aragón: materias primas y productos básicos», ara a íd.: *Revolución comercial...*, op. cit., pp. 373-412, esp. pp. 410-411.

⁴² María Isabel FALCÓN PÉREZ: «La comercialización del trigo en Zaragoza a mediados del siglo XV», *Aragón en la Edad Media*, I (1977), pp. 239-273. Els càlculs sobre el consum recolzen sobre les raonables estimacions d'A. FURIÓ: «Producción agraria, comercialización y mercados rurales en la Corona de Aragón», a J. A. SESMA MUÑOZ (coord.): *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. Aspectos económicos y sociales*, Saragossa:2010, pp. 376-377.

⁴³ Archivo Municipal de Zaragoza: Libro de Actas de 1503, ff. 242-242v. Aquesta quantitat equival a 21.511 hl., suficients per alimentar un any més de 5.000 persones amb racions adequades. En aquestes circumstàncies, estava prohibit exportar blat. En aquesta font no s'indica on es compra el blat, ni tampoc a quin preu; únicament la quantitat total.

⁴⁴ És interessant observar que l'àrea d'influència limita pel sud-oest amb la de València, tal com la tracen els llocs de procedència del gra parcialment sufragat pel consell valencià; A. RUBIO VELA: «Trigo de Aragón en la Valencia del Trecentos», a J. A. SESMA MUÑOZ i C. LALIENA CORBERA (coords.): *Crecimiento económico y formación de los mercados en Aragón en la Edad Media (1200-1350)*, Saragossa:2009, pp. 319-367.

⁴⁵ Ho indica M. DEL TREPPO: *Els mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa*, Barcelona:1976, pp. 317-320.

⁴⁶ P. LARA IZQUIERDO: «Fórmulas crediticias medievales en Aragón. Zaragoza, centro de orientación crediticia», *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 45-46 (1983), pp. 37-38. A un preu mitjà citat per aquest autor de 30 s. 3 d. el cafís, aquest cereal pogué costar 15.125 lliures.

⁴⁷ M. A. PALLARÉS JIMÉNEZ: «Redes mercantiles internacionales y consumo en la Zaragoza del final de la Edad Media. La tienda de Luis de Avinel, alias Lombart, bazar de menajes europeos en 1493», a C. LALIENA CORBERA i M. LAFUENTE GÓMEZ (coords.): *Una economía integrada...*, op. cit., pp. 435-472.

⁴⁸ J. A. SESMA MUÑOZ: «Trayectoria económica del reino de Aragón en el siglo XV», *Aragón en la Edad Media*, II (1979), pp. 171-202.

⁴⁹ La història urbanística de Saragossa està per fer, més enllà d'aquestes generalitats; vegeu R. BETRÁN: «Mutación y permanencia: el plano de Zaragoza en la Edad Media», a *Tecnología y sociedad: las grandes obras públicas en la Europa medieval*, XXII Semana de Estudios Medievales de Estella, Pamplona:1996, pp. 381-434, i els detalls que ofereix María Isabel FALCÓN PÉREZ: *Zaragoza en el siglo XV. Morfología urbana, huertas y término municipal*, Saragossa:1981.

⁵⁰ A l'inici del segle XV, els Capiella, ciutadans honrats, tenien disset cases al carrer dels Quiñones, una circumstància que suggereix el desenvolupament d'una urbanització organitzada per aquesta família; J. A. SESMA MUÑOZ: «Mercado inmobiliario en Zaragoza (1370-1420). La reorganización urbana bajomedieval», a *Mercado inmobiliario y paisajes urbanos en el Occidente europeo (siglos XI-XV)*, XXXIII Semana de Estudios Medievales de Estella, Pamplona:2007, p. 445.

⁵¹ El 1277, Pere III autoritzà el seu batlle a lliurar a censal emfitèutic cases i solars a l'exterior del mur a la zona dels fossats i es refereix a aquesta àrea edificable com a «los Quiñones», una designació que indica un repartiment planificat de lots per a construir cases —A. CANELLAS LÓPEZ: *Colección Diplomática del Concejo de Zaragoza*, II, Saragossa:1975, núm. 21—; és possible que al segle XV encara s'identifiqués amb aquest nom un carrer de l'extrem del barri de San Pablo; María Isabel FALCÓN PÉREZ: *Zaragoza...*, op. cit., p. 51.

⁵² M. Teresa IRANZO MUÑO: *La peripecia del Puente de Piedra de Zaragoza durante la Edad Media*, Saragossa:2005.

⁵³ Carmen GÓMEZ URDÁNEZ: *Arquitectura civil...*, *op. cit.*, vol. I, pp. 25-39 (citació p. 28). Aquest treball és fonamental per al coneixement de la construcció sumptuària a partir del 1480.

⁵⁴ J. A. SESMA MUÑOZ: «Mercado inmobiliario...», *art. cit.*, és la base per a aquestes consideracions.

⁵⁵ E. MAINÉ BURGUETE: *Ciudadanos honrados...*, *op. cit.*, pp. 84 i 152-153.

⁵⁶ C. LALIENA CORBERA: «Las transformaciones de las elites políticas de las ciudades mediterráneas hacia 1300. Cambios internos y movilidad social», a S. CAROCCI (ed.): *La mobilità sociale nel Medioevo*, Roma:2010, pp. 147-185, i íd.: «La metamorfosis del Estado feudal. Las estructuras institucionales de la Corona de Aragón en el periodo de expansión (1208-1283)», a J. A. SESMA MUÑOZ (coord.): *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. La monarquía y los reinos de la Corona*, Saragossa:2010, pp. 66-98.

⁵⁷ Des del 1272, la ciutat comptava amb dotze jurats; A. CANELLAS LÓPEZ: *Colección Diplomática...*, *op. cit.*, vol. I, núm. 141; els acords per al repartiment de nominacions de jurats el 1293, a M. MORA Y GAUDÓ: *Ordinaciones de la ciudad de Zaragoza*, Saragossa:1908, pp. 195-199; la implantació del sorteig (doble), un procediment que s'estava provant en aquesta mateixa època en algunes ciutats toscanes; íbidem, pp. 203-207.

⁵⁸ En conjunt, vegeu María Isabel FALCÓN PÉREZ: *Organización municipal de Zaragoza en el siglo XV. Con notas acerca de los orígenes del régimen municipal en Zaragoza*, Saragossa:1978; aquesta autora publica també els documents a *Ordinaciones reales otorgadas a la ciudad de Zaragoza en el siglo XV. De Fernando I a Fernando II*, Saragossa:2010.

⁵⁹ María Isabel FALCÓN PÉREZ: «El patriciado urbano de Zaragoza y la actuación reformista de Fernando II en el gobierno municipal», *Aragón en la Edad Media*, II (1979), pp. 245-298.

⁶⁰ Vegeu María Teresa IRANZO MUÑO: *Elites políticas y gobierno urbano en Huesca en la Edad Media*, Osca:2005, pp. 167-174.

⁶¹ Ho publica (amb errors) J. P. BARRAQUÉ: *Saragosse...*, *op. cit.*, pp. 403-405.

⁶² B. PALACIOS i María Isabel FALCÓN PÉREZ: «Las haciendas municipales de Zaragoza a mediados del siglo XV (1440-1472)», a *Historia de la Hacienda Española (épocas antigua y medieval). Homenaje al profesor García de Valdeavellano*, Madrid:1982, pp. 539-606. Les notes que segueixen no eximeixen de consultar aquest treball, ja que he omès moltes de les matisacions que introdueixen aquests autors. Vegeu també J. M. LACARRA: «Le budget de la ville de Saragosse au XVe siècle: dépenses et recettes», a *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe siècle*, Brussel·les:1964, pp. 381-384; M. L. LEDESMA RUBIO: «La hacienda municipal...», *art. cit.*, pp. 671-687, i M. LAFUENTE GÓMEZ: «Agentes económicos y acción institucional: la reestructuración fiscal del concejo de Zaragoza en las décadas de 1360 y 1370», a *Los agentes de los sistemas fiscales en Andalucía y los reinos hispánicos (siglos XIII-XVII): un modelo comparativo*, IV Coloquio de la Red Arca Común. Homenaje al profesor Collantes de Terán Sánchez (Málaga:2013), en premsa.

⁶³ M. LAFUENTE GÓMEZ: «La hacienda municipal de Zaragoza en la segunda mitad del siglo XIV: operaciones financieras y relaciones crediticias», a *El sistema financiero al final de l'Edat Mitjana: instruments i mètodes*, Institució Milà i Fontanals (CSIC)/Universitat de Girona (Cardona, Barcelona:2013), en premsa.

⁶⁴ Cal tenir en compte que, com assenyalen B. Palacios i I. Falcón, cal dubtar «que la documentació contable zaragozana refleje la totalidad de la actividad hacendística del municipio»; «Las haciendas municipales de Zaragoza...», *art. cit.*, p. 545. A més d'ingressos i pagaments no documentats, és probable que l'abastiment de cereal o d'altres despeses extraordinàries es

gestionessen al marge de les vies ordinàries, sense computar-se en aquests llibres.

⁶⁵ M. LAFUENTE GÓMEZ: «Agentes económicos...», art. cit.

⁶⁶ Archivo Municipal de Zaragoza: Libro de Actas de 1472, f. 137v.

⁶⁷ Sempre amb la hipòtesi d'un tipus mitjà del 6,6%. Entre febrer del 1468 i desembre del 1417, la ciutat contractà censals per import de 183.000 sous. Aquestes dades, a B. PALACIOS i I. FALCÓN: «Las haciendas municipales de Zaragoza...», art. cit., pp. 585-592.

⁶⁸ Archivo Municipal de Zaragoza: Libro de Actas de 1503, ff. 242r-242v. La ciutat va fer una despesa de 502.758 sous i 6 diners en blat i civada, i va recuperar en les vendes 408.012 sous i 7 diners. El dèficit fou, doncs, de 94.745 sous i 11 diners, bastant inferior als 140.000 sous pressupostats. Al llibre d'actes hi ha resums de vuit contractes per valor de 120.000 sous.

⁶⁹ Archivo Municipal de Zaragoza: Libro de Actas de 1503, ff. 196-197v; l'autorització per a procedir a la venda; al llibre apareixen resums dels contractes per un total de 122.000 sous.

⁷⁰ M. C. LACARRA: «Catedral del Salvador o la Seo», a *Guía histórico-artística de Zaragoza*, Saragossa:1982, pp. 104-163.

